

Polje

Mržnja

Individualni i kolektivni mehanizmi Jeannette Fischer

Leonida Kovač

Josipa Bubaš za Program vizualne kulture Galerije Događanja

J.B.: U knjizi *Mržnja*, Jeannette Fischer tvrdi da je mržnja pervertirana konstruktivna agresija, čija je primarna svrha očuvanje i afirmacija sebe. Međutim, upravo ta konstruktivna agresija biva označena kao nepoželjna u ranom djetinjstvu. Obitelj, sustav obrazovanja i ostali oblici socijalizacije zabranjuju izraz te primarne energije, stoga su upravo ti sustavi izvori mržnje. S obzirom na to da smo formirani unutar takvih odnosa, svi nosimo klice mržnje u sebi. Kako ih nadići, posebice ako uzmemo u obzir da je čitavo društvo usmjereno na održavanje takve dinamike?

L.K.: Jeannette Fischer, freudovska psihoanalitičarka s višedesetljetnim praktičnim iskustvom, tvrdi da je "uzrok mržnje skriven u mraku" pa u knjizi *Mržnja* razotkriva i sredstva kojima se mržnja služi da bi njezino ishodište i mehanizmi prenošenja i dalje ostali skriveni. Ona naglašava da mržnja nije emocija i definira je kao "destruktivnu energiju koja smjera uništenju jednog čovjeka ili više ljudi, okoliša i svega onoga o čemu ovisimo". Prema njezinom mišljenju mržnju je moguće otkloniti jedino onda ako se razumije kako ona nastaje i kako se prenosi. Stoga u svojim promišljanjima inzistira na razumijevanju pojmova agresije, straha, mehanizama projekcije, odnosno zrcaljenja mržnje i nadasve toksičnog, ali posve normaliziranog, diskurzivno uspostavljenog odnosa žrtva/počinitelj, kojemu suprotstavlja konstruktivne

intersubjektivne odnose u kojima ne postoji hijerarhija moći. Za Jeannette Fischer pozicija žrtve je najmoćnija, neprikosnoveni pozicija koja je generator svake mržnje. Ta pozicija na individualnoj razini postaje djelatna u najranijem djetinjstvu kroz postupak projiciranja, odnosno zrcaljenja krivnje kojim samoinscenirana žrtva označuje počinitelja, projicirajući na njega vlastitu mržnju. Analizirajući diskurs masovnih ubojica u rasponu od Andresa Breivika do Adolfa Hitlera i Heinricha Himmlera, te konkretno, Brevikovo i Eichmannovo priznavanje počinjenja zločina uz istodobno poricanje krivnje, autorica se usredotočuje na jedan od najtvrdokornijih društvenih tabua, a to je uloga majke u projekciji mržnje.

Kada govori o agresiji kao temeljnom elementu mržnje, Fischer razlikuje konstruktivnu od destruktivne agresije. Tu konstruktivnu agresiju ona naziva *agresijom u službi Ja*, koju, primjerice, malo djeteta koje nikako nema moć da naštetiti drugima koristi kako bi se založilo za sebe, za vlastite potrebe. Ako roditelj/ica djetetu koje plače kaže da će ga/ju njegov plač ubiti, on/a time sebe postavlja u poziciju žrtve, a djetetu zrcali poziciju počinitelja s kojom se ono počinje identificirati. Da bi udovoljilo roditeljima čija mu je ljubav i skrb potrebna, djeteta će zatamiti tu vrstu konstruktivne agresije i internalizirati strah od bivanja nevoljenim i odbačenim. Konstruktivna agresija, naglašava Fischer, služi našim željama i potrebama, našoj žudnji i ona nikome ne šteti nego potvrđuje život. Ja biva oštećeno ako izgubi tu konstruktivnu agresiju, postaje nemoćno Ja koje se više ne zna založiti za sebe i odriče se vlastite volje. Ispunjeno strahom, ono se više ne može konstruktivno upustiti u osmišljavanje svijeta. Nasuprot toj konstruktivnoj agresiji neophodnoj za život, postoji destruktivna agresija kojoj je namjera uništenje, a ona uništava i samo Ja. Oduzeti nekome njegovu konstruktivnu agresiju, piše Fischer, nasilni je čin i destruktivno je djelovanje. Dovedi nekoga u stanje straha znači učiniti ga bespomoćnim i nemoćnim, podčiniti ga i učiniti ovisnim. Kako sama kaže, namjera joj je "pronaći okidače u odnosima iz ranog djetinjstva, dakle u prenesenim strukturama odnosa koji su konstruktivnu agresiju u službi Ja pervertirali u destruktivnu. Pomoglo bi da se generiranje i podrijetlo mržnje definiraju kao pervertirani oblik konstruktivnih agresija posredstvom diskursa žrtva/počinitelj, jer bismo na taj način svi mogli prekinuti s ponavljanjem toga."

Umjesto hijerarhijskog odnosa impliciranog projekcijom krivnje kroz diskurs žrtva/počinitelj, Fischer inzistira na potrebi razvijanja intersubjektivnih odnosa koji se temelje na priznavanju i

poštovanju različitosti drugoga od Ja. Ona u knjizi višestruko ponavlja da je diskurs žrtve perversija, mržnja koja projicira krivnju na tzv. "žrtvenog jarca" koji nema ništa s onim za što ga se optužuje. Zato u slučaju evidentnog nasilja umjesto pojma žrtve ona predlaže korištenje termina "pogođen/a nasiljem".

J.B.: Fischer navodi kako su pravila u individualnim odnosima jednaka kao ona unutar društvenih struktura. Možeš li objasniti kako se osobna dinamika preslikava na onu društvenu?

L.K.: Jeannette Fischer podcrtava da je suštinski pogrešno pretpostaviti da je djelovanje na društveno-političkoj razini drugačije motivirano od onoga na međuljudskoj razini, jer te dvije razine imaju jednaku osnovnu strukturu. Model projekcije krivnje s kojom navodni/a počinitelj/ica nema ništa, a koja je prisutna u nuklearnoj obitelji u kojoj dijete najčešće nema osobu koju Fischer naziva "odvjetnikom duše", odraslu osobu koja bi mu potvrdila da njegova konstruktivna agresija nije ništa loše, prenosi se iz obitelji na širu zajednicu. Strah od odbacivanja i isključivanja, generiran diskursom žrtva/počinitelj, i imperativ homogenizacije, što znači odricanje od vlastitih želja i potreba, društveno je sveprisutan. Pozicija žrtve, piše Fischer, je "oružje za kojim može posegnuti svatko, oružje koje svi nekažnjeno i s društvenim odobravanjem imaju na raspolaganju i mogu ga usmjeriti prema bilo kome, pa čak i djeci". Takvu praksu ona naziva legitimnom mržnjom koja se nikada ne dovodi u pitanje niti se smije dovesti u pitanje. I zaključuje: "Kada se mnogobrojne žrtve povežu, zajednički djeluju, njih povezuje mržnja, a ne strah kako se to obično smatra. Ili nemoć." Nasuprot intersubjektivnim odnosima koji se ne temelje na odnosima moći, hijerarhijski odnos žrtva/počinitelj temelji se na nepriznavanju i nepoštivanju različitosti. Fischer naglašava ono što nam je svima dobro poznato, da mnoge skupine, bilo da je riječ o parovima, obiteljima, političkim, religijskim i mnogim drugim zajednicama, zahtijevaju određenu homogenizaciju kako bi pripadnost bila zajamčena, te da je strah od isključivanja ako prilagodba ne uspije sveprisutan.

J.B.: Pri tom prijenosu od individualnog ka društvenom, bitan je mehanizam projekcije. Kako ga objašnjava Fischer i zašto je on važan za bolje razumijevanje funkcioniranja mržnje?

L.K.: Mržnja, tvrdi Jeannette Fischer, najprije je usmjerena prema vlastitom Ja, ali se ona može premjestiti, tj. usmjeriti prema nekome drugome, ona se može projicirati pri čemu se drugo Ja

optužuje da mrzi prvo Ja ili da ga želi zatrti. Za takve su projekcije potrebni žrtveni jarci čiju dodijeljenu ulogu društvo podupire, te postaje legitimno da ih se prezre, pa čak i ubije. Sve to, piše Fischer, pretpostavlja društveni konsenzus da se krivnja i mržnja smiju prenositi. Napominjući da je povijest puna žrtvenih jaraca – žena, vještica, Židova, muslimanki, kršćana, komunistkinja, stranaca i mnogih drugih, ona zaključuje da "dovući nekog žrtvenog jarca znači zaštititi vlastito Ja od uništenja kroz samomržnju." Jer kroz projekcije reguliramo vlastiti osjećaj ugone, a projekcije su uvijek nasilan čin.

J.B.: Strah nije urođena emocija, on je reakcija organizma na nasilje. Strah je stanje nemoći, pa ipak, on je danas velika politička i društvena valuta. Koji su, po tvom mišljenju, mehanizmi straha, i kojim se kanalima prenose? Koja je uloga znanosti i obrazovanja u njihovoj konstrukciji? Koja je uloga institucija?

L.K.: Razmatrajući odnos mržnje i straha Jeannette Fischer mržnju naziva drugim agregatnim stanjem straha, pri čemu bi strah bio stanje nemoći koje nastaje kao posljedica nasilja – uništavanja konstruktivne agresije u službi Ja u najranijem djetinjstvu. Ona strah razmatra detaljno obrazlažući dinamiku pozicija nemoći i svemoći, odnosno funkcioniranje psihičkog mehanizma kojim osoba koja je dovedena u stanje straha čime joj je oduzeta mogućnost samostalnog odlučivanja i djelovanja, pronalazi izlaz u žudnji za svemoći koja se manifestira u narcizmu. Narcizam pretpostavlja potpunu odsutnost intersubjektivnih odnosa, točnije dokidanje svakog odnosa s drugom osobom osim imperativnog podčinjavanja drugih svojoj volji i vlašću nad njima. Aktualna dominantna i krajnje nasilna korporacijska paradigma utemeljena je upravo na narcizmu, na beskrupuloznom usponu na pozicije moći koji pretpostavlja bezočno izrabljivanje i izivljavanje nad podčinjenima, čiji bi iskazani otpor rezultirao gubitkom zaposlenja i posljedično sredstava za podmirivanje osnovnih životnih potreba u svijetu u kojem empatija i solidarnost izumiru i postaju nepoželjni termini, gotovo proste riječi. Taj strah od egzistencijalnog kraha ono je što ljude drži u pokornosti i generira različite oblike mržnje koja se manifestira u svakodnevnoj eskalaciji nasilja. Fischer ističe kako narcisima čije su sposobnosti danas vrlo tražene u koncernima nije stalo ni do novca ni do ugleda, nego im je jedino važno biti na vrhu jer tako imaju kontrolu nad drugima. Odnos prema sebi i drugima, piše ona, postao je u međuvremenu podlozan dinamici koja stremlji upravo obrani od odnosa, kako bi oslobođeni od svakog odnosa ljudi bili uspješni. Današnji

kapitalistički svjetonazor u kojemu biti uspješan i na vrhu znači biti bogat, a ne mudar, pravedan ili skrban, preduvjet je za izrabljivanje i vladanje, i "uklapa se u isti narativ koji je bio u temelju svjetonazora masovnih ubojica i masovnih zatiratelja u nacionalsocijalizmu". Kad spominješ strah kao današnju političku i društvenu valutu, podsjetila bih na čuvenu izjavu Margaret Thatcher iz 1987. godine prema kojoj društvo ne postoji, nego postoje samo pojedinci i njihove obitelji. Taj tadašnji imperativ neoliberalnog kapitalizma kojim je praktički globalno razorena i sama ideja države blagostanja, ili socijalne države, danas je u cijelosti ostvaren, tako da nisam sigurna možemo li više uopće govoriti o društvu ili je potrebno iznaći neki drugi termin koji bi precizno opisao trenutno stanje (ne)odnosa među ljudima. Nekoliko godina poslije, početkom 1990ih u eseju *Nakon orgije*, Jean Baudrillard ustvrdio je da je "ideja politike nestala, ali se politička igra nastavlja u ravnodušnosti koja ne poznaje ni vlastiti ulog". Toj ravnodušnosti danas svjedočimo u razdoblju koje Achille Mbembe naziva brutalizmom čije je glavno obilježje obezdomljavanje, te neviđeni razmjeri do kojih sila "čisti" teritorije i proizvodi ekstremno siromaštvo. Zapitamo li se o ulozi znanosti i obrazovanja u reprodukciji mehanizama straha, odnosno mržnje, podsjetit ću da se reforma visokoobrazovnog sustava u mandatu Margaret Thatcher manifestirala prije svega u financijskim restrikcijama i posljedičnim ukidanjem pojedinih studija humanističkih znanosti na britanskim sveučilištima, studija koji kao preduvjet mogućnosti razumijevanja svijeta i kritičkog mišljenja mogu pridonijeti razvoju intersubjektivnih odnosa i osmisliti modalitete nenasilnog suživota u priznavanju i poštovanju različitosti među ljudima i drugim živim bićima. Ti su studiji omalovaženi kao financijski neprofitabilni, a od tada do danas strukturalno nasilje nad znanostima i obrazovanjem posvuda je normalizirano u terminima kompetitivnosti i dakako, profitabilnosti. Udar na sveučilišnu autonomiju, odnosno na temeljnu akademsku pretpostavku – slobodu izražavanja vlastitog mišljenja, koji je u Sjedinjenim Američkim Državama na samom početku svog drugog predsjedničkog mandata izvršio notorni Donald Trump najbolje svjedoči o imperativu kontrole znanosti i obrazovanja s ciljem generiranja i perpetuiranja straha neodvojivog od diskursa mržnje.

J.B.: Fischer proglašava poziciju žrtve ultimativnom pozicijom moći jer anulira počinitelja kao ljudsko biće. Korijeni takvog odnosa sežu u obitelj. Možeš li objasniti ulogu majke u stvaranju pervertirane agresije, kao i njezin status nedodirljivosti?

L.K.: U svojoj lucidnoj percepciji i analizi pozicije majke kao samoinscenirane žrtve svoga sina, odnosno majčinske projekcije statusa počinitelja na tog sina, Jeannette Fischer ne dotiče jedno pitanje koje smatram krucijalnim. To je heteropatrijarhalno nasilje koje počinje i završava u procesu orodivanja, u konstrukciji binarne opozicije i hijerarhije rodova: muškog, aktivnog i dominantnog, te ženskog, pasivnog i podčinjenog. U knjizi *Mržnja*, ona se bavi odnosom majka – sin, odnosno slučajevima u kojima je majka sinu projicirala ulogu počinitelja zločina nad njom, što je rezultiralo time da sin doista postaje masovni ubojica, jer projiciranu mržnju uzvratno ne re-projicira na majku nego na takozvane žrtvene jarce koji ga oslobađaju prvotne krivnje koju mu je majka zrcalila. Time se on iskupljuje pred samim sobom. U jednoj ranijoj knjizi *Susret psihoanalitičarke i Marine Abramović* ista autorica analizira niz autodestruktivnih performansa Marine Abramović posredstvom termina "smrtni strah". Smrtni strah nije isto što i strah od smrti. Smrtni strah nastaje iz spoznaje da ti nije dopušteno živjeti, preciznije, da ti roditelj/ica ne dopušta živjeti. Upravo je taj strah, tvrdi Fischer, umjetnici Marina Abramović permanentnim psihičkim nasiljem usadila vlastita majka. Majčino nasilje nad umjetnicom manifestiralo se u pokušajima njezinog orodivanja na način kako je majka razumijevala ženskost i ulogu žene, u ovom konkretnom slučaju kćeri. Za razliku od Breivika i radikaliziranog kanadskog mladića koji se pridružuje ISIL-u a kojeg Fischer naziva Diego, te Hitlera i Himmlera, Marina Abramović u tim autodestruktivnim performansima majčinu zrcaljenu mržnju nije projicirala drugdje, već je samu sebe postavljala u poziciju žrtvenog jarca izlažući se različitim oblicima agresije umjetničke publike. Jeannette Fischer je u obje knjige maestralno de-idealizirala koncept bezuvjetne majčinske ljubavi koja opstoji kao kulturni stereotip i svojevrsni tabu koji se ne propituje. U njezinim se analizama majčinska figura pokazuje kao zatiračica konstruktivne agresije u službi Ja, koja je neophodna da bi dijete, muško ili žensko, bez osjećaja krivnje moglo živjeti kao samostalna i slobodna osoba. Međutim, pitanje koje mi se čini nužnim postaviti jest ono o ishodištu majčine samomržnje koju ona, inscenirajući se u poziciji žrtve, projicira na dijete. Otkud je ta mržnja zrcaljena osobi koja će zauzeti neprikosnovenu poziciju majke, odnosno samoinscenirane žrtve? Uvjerena sam da je zrcaljena s pozicije normalizirane strukturne mizoginije imanentne heteropatrijarhatu u kojemu žena može "zaslužiti" poštovanje jedino u svojstvu reproduktivnog tijela – majke. U heteropatrijarhalnoj ekonomiji značenja žensko, odnosno majčinsko tijelo postaje znak koji označuje sve drugo osim samoga sebe, među ostalim i domovinu. Ukoliko majka, u

samoinsceniranoj poziciji žrtve koja nužno zahtijeva da se imenuje počinitelj i da se na njega projicira krivnja, metaforički označuje i domovinu, utoliko se i domovina inscenira u analognoj neupitnoj poziciji žrtve s koje će se mržnja projicirati na proizvoljno izabranog, dehumaniziranog počinitelja – žrtvenog jarca. Takvoj vrsti dehumanizacije ljudi koji s krivnjom koju na njih projiciraju homogenizirane zajednice mrzitelja nemaju ništa, svjedočimo danas posvuda, od Sjedinjenih Američkih Država do Hrvatske.

J.B.: Fischer navodi primjere Hitlera, Himmlera i Breivika kao utjelovljenja mržnje. Uzroke njihovom zločinu traži u djetinjstvu i problematičnim odnosom s majkom. Čine li ti se objašnjenja koja Fisher daje dostatnim u odnosu na počinjene zločine i njihov društveni domet?

L.K.: Jeannette Fischer precizno detektira i uvjerljivo elaborira obrazac koji generira mržnju. Posrijedi je hijerarhijski odnos moći u kojemu se ne priznaje i ne poštuje različitost, integritet druge osobe i njezino pravo na vlastiti život. Masovni zločini koje su počinili muškarci čiji odnos s majkom ona analizira generirani su, dakako, i nizom drugih kompleksnih okolnosti.

J.B.: Kako promatrati politiku Izraela unutar dinamike žrtva /počinitelj?

Prije svega želim naglasiti da nipošto ne poistovjećujem židovsku etničku, kulturnu ili religijsku pripadnost s Državom Izrael koja je na području nekadašnje Britanske Mandatne Palestine uz međunarodni konsenzus osnovana po završetku Drugog svjetskog rata, nakon nemislivog zločina, genocida izvršenog nad europskim Židovima. "Konačno rješenje" koje su nacisti precizno proveli u djelo tijekom svoje dvanaestogodišnje vladavine, bilo je samo kulminacija tradicije tisućljetnog antisemitizma koji se manifestirao u svim oblicima zlostavljanja europskih Židova. Oni su, da upotrijebim termin Jeannette Fischer, bili označeni kao žrtveni jarci koji s krivnjom koju je homogenizirana većina projicirala na tu čitavu manjinsku populaciju nisu imali ništa. Trauma Holokausta neizbrisiva je i transgeneracijska, stoga strah od istrebljenja nužno prožima živote izraelskih građanki i građana. Međutim, promatrati današnji genocid koji Država Izrael provodi nad palestinskom populacijom isključivo prema modelu koji Fischer iscrtava u terminima odnosa samoinscenirana žrtva – počinitelj, bilo bi krajnje simplificirano i neprimjereno. Užasavajuće je to što je genocid nad palestinskom populacijom popraćen ravnodušnošću takozvane međunarodne zajednice, a ta je ravnodušnost analogna ravnodušnosti tih istih aktera spram genocida nad europskim Židovima u prvoj polovini

dvadesetog stoljeća. Ne treba zaboraviti da je povijest zapadnog kolonijalizma ispisana i islamofobijom. A kolonijalna ekspanzija danas se provodi najbrutalnijim metodama, stoga i genocid koji Država Izrael provodi nad palestinskom populacijom sagledavam u kontekstu tog ubilačkog neokolonijalnog projekta koji bez ikakvog snažnijeg globalnog otpora bezočno dehumanizira većinu svjetske populacije. Izraelski ministar obrane Yoav Gallant nazvao je u listopadu 2023. sve Palestince, uključujući i novorođenčad, ljudskim životinjama, što je termin značenjski istovjetan onome koji su nacisti koristili dehumanizirajući Židove – gamad. Jezivo je i to što Država Izrael istrebljujući Palestince u Gazi kombinira metode koje su nacisti provodili u koncentracijskim logorima – izgladnjivanje i ubijanje, s metodom koju su Saveznici u Drugom svjetskom ratu primijenili da bi Hitlerov Treći Reich prisilili na kapitulaciju – tepih bombardiranjima zapaljivim bombama njemačkih gradova u kojima su ubijeni milijuni civila. Izraelski ministar za baštinu Amichay Elyahu izjavio je u studenom 2023. da je jedna od opcija "baciti neku vrstu nuklearne bombe na Gazu da ih se sve pobije". Konačno rješenje palestinskog pitanja? Notorni Donald Trump je odmah po svom drugom dolasku na vlast javnosti trijumfalno predočio vlastitu viziju: preživjele Palestince raseliti po okolnim arapskim državama, a pojas Gaze pretvoriti u Bliskoistočnu Rivijeru pod američkom upravom. Isti je pretendent na Nobelovu nagradu za mir pred nekoliko dana naredio invaziju Venezuele, oteo predsjednika te države, razradio plan za američku eksploataciju venezuelanske nafte i litija, te dodatno zaprijetio Kubi i Iranu. Uz to ultimativno zahtijeva da mu Danska preda Grenland. Dakle, da rezimiram, na tvoje pitanje kako promatrati politiku Izraela unutar dinamike žrtva – počinitelj, odgovaram da sam uvjerena da Država Izrael trenutno na Bliskom istoku obavlja najprljaviji posao u interesu globalnog kolonijalizma čiji eksponenti manipuliraju transgeneracijskom traumom Holokausta za koji i "demokratski" Zapad snosi veliki dio odgovornosti. Genocidnoj politici Države Izrael otpor pružaju brojni njezini građani i građanke mjesecima protestirajući pod geslom "Ne u naše ime".

J.B.: Fischer tvrdi da kada mrzimo mrzitelja, već smo izgubili bitku. Kako izbjeći tu dinamiku, ne mrziti mrzitelje i zabranitelje, odbaciti reaktivne mehanizme?

L.K.: Kada se na nasilje odgovori nasiljem, što mržnja u svakom slučaju jest, ono se ne udvostručuje nego eksponencijalno raste. Ukoliko sam dobro razumjela ono što Jeannette Fischer piše, nužno je prepoznati reaktivni mrzilački obrazac, odnosno tendenciju projekcije

mržnje na drugoga, u sebi samima, osvijestiti to i nastojati stvarati intersubjektivne odnose koji se temelje na priznavanju i poštovanju različitosti drugoga od same sebe.

J.B.: Autorica navodi prekidanje dinamike žrtva/počinitelj i priznavanje razlike i intersubjektivnost kao jedino moguće rješenje. Što je po tebi potrebno za realizaciju takvih odnosa, na individualnoj i društvenoj razini i koliko je realno od današnjeg društva očekivati takav pomak? Koje bi bile strategije takvog razvoja?

L.K.: U situaciji u kojoj na globalnoj razini javni diskurs ni ne pokušava artikulirati ideju mira, već inzistira na naoružavanju i intenzivnoj proizvodnji novog oružja s ciljem obrane od neprijatelja koji prijeti destrukcijom, nije moguće očekivati takav pomak. Intersubjektivne odnose moguće je graditi jedino radikalnom promjenom osobnog i javnog diskursa, postupcima koji ne generiraju i ne normaliziraju hijerarhiju u kojoj su neki životi vrijedni življenja, a neki drugi nisu.

J.B.: Često si govorila da je umjetnost jedino danas dozvoljeno polje političkog promišljanja. Međutim, u hrvatskom je društvu primjetno ukidanje i toga prostora. Kakav je, po tebi učinkovit otpor, i koliko je moguće osnažiti zdrave odnose putem obrazovanja i umjetnosti?

L.K.: Političko mišljenje potpuno je nestalo iz takozvane visoke politike koja ni najmanje ne mari za potrebe i dobrobit građana, niti za očuvanje temeljnih pretpostavki da bi život na ovoj planeti uopće bio moguć. Nitko s pozicija moći ne nastoji zaustaviti ratove ni spriječiti potpunu klimatsku katastrofu prouzročenu ljudskim destruktivnim djelovanjem, preciznije kapitalističkim imperativom ekstrakcije i eksploatacije. Nekropolitika je postala dominantna kulturna paradigma, a fašizam se nametnuo kao globalni mainstream. Njegova dva lica, američko i rusko, smjeraju potpuno zatrti europsku ideju sekularne, građanske države utemeljene na jednakosti među ljudima i na poštivanju ljudskih prava. Otpor tim kriptofašističkim ili otvoreno neofašističkim dominantama generiranim aktualnim korporacijskim kapitalizmom koji se u suvremenim političkim teorijama naziva i tehnofeudalizmom, u kojemu su i živi ljudi svedeni na ljudske resurse, otpor koji se manifestira kao artikulirano političko mišljenje prepoznajem jedino u onim umjetničkim praksama koje propituju i sam pojam umjetnosti u njegovoj povijesnosti i stvaraju nove pojmove u kojima je moguće promišljati svijet lišen nasilja. Dakako, riječju umjetnost moguće je danas označiti bilo što, pa i najgori šund generiran šund mišljenjem i koji takvo mišljenje perpetuira. Svi fašizmi

preferiraju šund estetiku i zaziru od istraživačkih, inovativnih, kritičkih umjetničkih praksi koje dekonstruiraju postojeće diskurse moći i čiji se učinci manifestiraju u reinenciji jezika koji odbija zrcaliti postojeće strukturalno nasilje. Obrazovanje i umjetnost nisu ni homogena ni politički neutralna područja, tako da ne bih znala odgovoriti na tvoje pitanje koliko je moguće osnažiti zdrave odnose putem obrazovanja i umjetnosti. Brutalne restrikcije slobode umjetničkog govora kojima zadnjih mjeseci svjedočimo u Hrvatskoj imaju svoje nešto sofisticiranije pandane i na Zapadu. Dovoljno je prisjetiti se događaja na zadnjoj Documenti u Kasselu, najvažnijoj svjetskoj izložbi suvremene umjetnosti, kada su zbog insinuiranog antisemitizma direktorica i kompletan upravni odbor te manifestacije podnijeli ostavku. Ili, kada je na Frankfurtskom sajmu knjige 2023. otkazana ceremonija dodjele prestižne nagrade palestinskoj književnici Adaniji Shibli, ili kada je desno-populistička vlada grada Utrechta u siječnju 2025. uskratila financiranje jednom od najvažnijih europskih centara za suvremenu umjetnost BAK – basis voor actuele Kunst koji je, među ostalim, godinama realizirao izložbeno-diskurzivni program *Propositions for Non-Fascist Living*.

J.B.: Možeš li prokomentirati sljedeći citat iz knjige *Mržnja* Jeannette Fischer: "Sve dok u nekoj demokraciji pravo na moć, odnosno izvršavanje moći, ne postane svetogrđe sve dok to pravo na moć ne bude dijagnosticirano kao psihička bolest, ne možemo govoriti o demokraciji."

L.K.: Nešto bolje dugo nisam pročitala.

J.B.: Kako bi okarakterizirala današnje društvo, s obzirom na taj citat?

L.K.: Kao pogibeljno stanje sveopće mahnitosti.